

A liturgikus kódexek provenienciájának meghatározásában egy sereg társtudománynak lehet mondanivalója: könyvtártörténetnek, írás és hangjegyzírás paleográfiának, művészet- és zene-történetnek. Egyik sem vetekehet azonban pontosság tekintetében a liturgiai meghatározás esélyeivel. Hogy tanúságát jól értsük, tisztáznunk kell azonban, mit jelent ebben az összefüggésben maga a „proveniencia” szó. Hiszen olykor a könyv készítésének helyét, megrendelőit, tulajdonosait, őrzési helyét stb. emlegetjük a provenienciára gondolva. Nos, a középkori liturgikus könyvek esetében azt az intézményt kell meghatározónak venni, melynek liturgikus életét, napi gyakorlatát a könyv kifejezni és támogatni hivatott. Ez tehát azt jelenti, hogy olykor egy adott hely könyveinek egy része tartalmi szempontból nem sorolandó e hely könyvtárához, viszont esetleg oda sorolhatunk másutt készült, másutt használt könyveket is (pl. egy püspökség plébániáinak könyveit), ha azok tartalmi szempontból ennek az intézménynek liturgikus consuetudóját közlik. Ennek megítéléséhez természetesen tudnunk kell, hogy a középkor látszólagos színes, tarka liturgikus térképe valójában stabil, normatív és hosszú időközön át folyamatos hagyományú centrumokon alapszik, de viszont azt is, hogy ezek az intézményi hagyományok milyen pontokon viselik el az ad libitum megoldásokat, illetve hogy milyen tényezők eredményezhetik egy-egy kódexnek e rendszertől eltérő jellegét.

Korábbi tapasztalatok alapján néhány tételt rögzítettem le a proveniencia-kutatásra vonatkozóan a *Studia Musicologica* 27. évfolyamában megjelent „The System of the Hungarian Plainsong Sources” c. cikkemben. Rövidség kedvéért most csak a tételeket ismétlem meg, elhagyva a magyarázó és igazoló kifejtést.

1. Szorosabb értelemben vett helyi hagyományoknak csak a világi egyházak liturgikus szokásrendjét tekinthetjük. A szerzetesi liturgia helyi és nemzetközi (a rendre illetve a rendi forrásra jellemző) elemei csak a székesegyházi liturgiák kielégítő meghatározása után válnak értékelhetővé.

2. E helyi hagyományok elsősorban a zsolozsmában érvényesülnek, minthogy a miseanyag jóval nagyobb mértékben egységes nemzetközileg, illetve a változékony elemek kevésbé kapcsolhatók össze az egyes liturgikus centrumokkal.

3. A helyi liturgiák definiálásakor semmiféle előzetesen felvetett szempontra nem támaszkodhatunk, hanem a kódexek egybehangzása alapján kell megállapítani a karakterisztikumot. Módszertanilag ez a liturgikus tipológia követelményét veti fel, amihez viszont elegendő mennyiségű kódexre van szükségünk. Mivel pedig a korai időszakokban általában nem támaszkodhatunk elegendő számú, igazolhatóan egy környezetből kikerült forrásra, a tipológiát a forrásokkal bővebben ellátott késői korszakokra nézve kell felállítanunk, majd e tipológia fényében értékelni a korai forrásokat.

4. Bármennyire fontos első eligazításként egy kódex Sanctoraléja és kalendáriuma, a helyi liturgia igazi és maradandó jellegzetességeit a Temporale hordozza. A kalendárium esetlegeségeit már szóvá tette a szakirodalom. Azt tapasztaljuk azonban, hogy a Sanctorale a kódex corpusában is véletlenszerű tényezők függvénye, amint erre kifejezetten utal pl. az *Egri Ordinarius: historia propria si habes in libro*.

5. A lokális tradíció sajátosságai jelentkezhetnek a repertoárban, jelentkezhetnek annak elrendezésében, végül jelentkezhetnek az elrendezés bizonyos alapelveiben (az állandó, időszakos és változó elemek elosztásának szisztémájában).

6. Ezek a sajtásokok két osztásban értékelendők. Először is meg kell különböztetnünk önmagában nézve jellegzetes megoldásokat és olyan elrendezéseket, melyek ugyan másutt is előfordulnak, de más elemekkel együttállásukban egy adott rítusra jellemzőek. Másrészt meg kell különböztetnünk azokat a sajtásokat, melyek regionálisnak mondhatók, s azokat, melyek a régió belül egy érsekség vagy püspökség sajátosságaként kezelhetők.

7. Mivel a jellegzetességek a liturgikus rend – jelen esetben a zsolozsmarend – bármely pontján jelentkezhetnek, nem lehet mintavétellel vagy szűrőpróba-helyekkel meghatározni egy lokál-tradíció lényegét, hanem csak teljes anyagának elemzésével.

A fentiek annak felismeréséhez vezetnek, hogy elég nagy terület (legalábbis Közép-Európa) elég sok kódexének (centrumonként legalább 4–5 összehangzó forrás) elég nagy anyagát (legalábbis a Temporale felét) jegyzékbe kell venni ahhoz, hogy a lokáltradíciók szerkezetében eligazodjunk, s ezt az ismeretet a provenienciameghatározásban alkalmazhassuk. Most nincs hely kifejtetni azt, hogy e feladat nem egyenlő egy kódex mechanikus kiírásával, s miért szükséges a kódex mögött álló konkrét liturgikus gyakorlatot rekonstruálni ahhoz, hogy a források egymással reálisan összehasonlíthatóvá váljanak (vö. Ullmann Péter cikkével, *Studia Musicologica*, 1988).

Az MTA Zenetudományi Intézetének Dallamtörténeti Osztályán két évvel ezelőtt indult meg – korábbi tapasztalatokra támaszkodva – egy olyan munka, mely távlatilag a közép-európai lokáltradícióknak a fent kifejtett elvek szerinti leírását és összehasonlítását tűzte ki célul. Anélkül, hogy a klasszikus filológiai módszerekről lemondanánk, hasznos segéd-eszköznek bizonyult a számítógépes nyilvántartás. A munka metodikai alapelveinek lefektetése után a forrásanyaghoz való hozzájutást kellett megoldanunk. Az Intézet és az MTA–Soros Alapítvány támogatásával, munkatársaink áldozatos munkájával ma már egy olyan, több mint 500 mikrofilmet tartalmazó gyűjteménnyel dolgozhatunk, mely a teljes magyar forrásállományon túl Cseh- és Lengyelországról, Ausztriáról és Németország elég nagy részéről, részben Észak-Olaszországról és utalásszerűen Nyugat-Európáról is elég megbízható tájékoztatást nyújt. A munka Dom Hesbert *Corpus Antiphonarium Officii* c. ismert művére utalva CAO–ECE (*Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae*) elnevezést viseli, de célkitűzésében is, módszerében is más utat jár. Elveiről és eredményeiről a Nemzetközi Zenetudományi Társaság bolognai ülésén (cf. *Studia musicologica* 1988.), továbbá Dobszay L.–Prószyk G.: *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae – A Preliminary Report* (Budapest, 1988) c. jelentésben adtunk tájékoztatást.

Most szeretném a *Breviarium Strigoniense* adventi részéből vett példákkal bemutatni, milyen megoldásokat nevezhetünk a Temporálén belül *sajátosnak*, illetve hogyan értékelhetők a regionális és szorosabban lokális elemek, a repertoárt, az elosztást és a szerkezetet érintő megoldások. Az összeállítás (mely munkatársaim, Ullmann Péter, Szendrei Janka és Mezei János elemzéseit is felhasználja) a következő források alapján készült:

Breviarium Strigoniense (nyomtatott). Nürnberg, 1484.

Breviarium 13. sz. (Zágráb, Káptalani Könyvtár, MR 67.).

Breviarium Notatum Strigoniense 13/14. sz. (Prága, a Strahovi kolostor könyvtára, DE I. 7.)

Antiphonale 15/1. sz. (Pozsony, Káptalani könyvtár, Knauz 2., jelenleg: Archiv Mesta, EC Lad. 2.)

Breviarium 15. sz. (Bécs, Öst. Nationalbibl. Cod. lat. 1481.)

Breviarium 15. sz. (Bécs, Öst. Nationalbibl. Cod. lat. 1812.)

Breviarium 15. sz. (Bécs, Öst. Nationalbibl. Cod. lat. 1829.)

Pálóczi György *breviáriuma* 1435 körül (Salzburg, Egyetemi Könyvtár, M. II. 11.)

Kálmáncsehi Domonkos breviáriuma és misszáléja 1481 (New York, Pierpont Morgan Library, M. A. G. 7.)

Szathmáry György breviáriuma, 16/1. sz. (Párizs, Bibl. Nationale, Latin 8879.)

Valamennyi magyarországi antifonále egy sajátos antifona-ciklussal kezdi az ádventet. Az I. vasárnap I. vesperásában az öt zsoltár fölött „A diebus antiquis – Dominum Salvatorem – Gabriel Angelus – Maria dixit – Respondit Angelus” kezdetű 5 antifonát énekel-teti. Így van ez már a nem esztergomi típusú Codex Albensiben is (csak a 2. antifona tér el a fenti felsorolástól), s így azt, legkésőbb a 12. század elejétől kezdve érvényes, pozitíve magyar megoldásnak nevezhetjük. Kérdés, hogy megkülönböztető értelemben is az-e? Az egyes antifonák másutt is ismertek, kivéve a kezdő darabot, az „A diebus antiquis”-t, melyre – más funkcióban – egyes olasz források adnak megfelelést. Az így összeállított és az említett funkcióra rögzített antifonasorozatot megtaláljuk a krakkói és plocki hagyomány-ban, továbbá alternatív megoldásként a késői salzburgi és passauai forrásokban. Valamennyinél korábbi a Codex Albensis-béli feljegyzés, mely mint említettük, a teljesen egységes magyar hagyomány első darabja. Történeti szempontból több hipotézissel kísérletezhetünk, ha ezt az elterjedést magyarázni kívánjuk. Formailag azonban lerögzíthető, hogy egy elég szűk régió sajátja az antifona-sor, s ha egy hiemális antifonále (vagy töredék) így kezdődik, komoly esély van arra, hogy magyar provenienciájának nyilváníthatassuk.

Nemcsak esztergomi, hanem magyar sajátosság az is, hogy a Matutinum nem tartalmaz himnuszt, s az emiatt fölöslegessé vált himnusz a Completoriumban kap helyet. E megoldás szórványosan többfelé, elsősorban német forrásokban előfordul, de a himnusz általában a híres Ambrosius-költevény: *Veni Redemptor gentium*, míg Magyarországon a *Verbum supernum prodiens*.

Együttállásukban sajátosnak nevezhetők az ádventi vasárnapok Matutinum-responzóriumi, illetve azoknak verzus-válogatása is. Valamennyi előfordul külföldön, a mintegy 50 responzórium konkrét szétosztása azonban pontos megfelelőt nem ismer.

Hogy egy zenei sajátosságot is megemlítsünk: Mezei János mutatta ki, hogy ádvent II. vasárnapján a „Jerusalem surge” kezdetű responzóriumot a magyar források egyedi, sehoh másutt nem használt dallammal énekeltek (Studia Musicologica, 1988.).

Csak az esztergomi tradícióban – igaz, nem valamennyi forrásban egyformán – találkozunk azzal a megoldással, hogy az ádventi vasárnapok kis-hórái antifonájukat a Matutinumból veszik, sőt responsorium breveiket is a nocturnális verzikulusokból vezetik le.

Esztergom sajátossága az, hogy a vasárnap II. Vesperásban responsorium prolixumot alkalmaz, mindig az előző Matutinum utolsó darabját ismételve. Viszont a II. vasárnaptól kezdve az I. vesperás is a Matutinumból veszi responzóriumát: mindig a sorozat 3. darabját.

Nem szigorú értelemben nevezhető sajátosságnak, mégis együttállásában jellemző a hét-köznapi saját antifona-sorozata, s élükön a köznapi Primához használt „Salvatorem expectamus” antifona.

Viszont teljesen egyedülálló mind a repertoár, mind az elosztás, mind a szerkezeti elv tekintetében az ádvent utolsó hetének néhány pekuliaritása. Tudjuk, hogy ezen az utolsó héten – Európa valamennyi lokáltradíciójában – a Laudeshez naponta új és új antifona-sorozatot imponálnak. Ugyanebben az időben indul meg a híres „Clama”-responzóriumsorozat éneklése. Az esztergomi tartomány (és ebben már nem osztozik a kalocsai, zágrábi, erdélyi stb. rítusokkal, sőt a Codex Albensisszel sem), e naptól kezdve felhagy a Matutinumban és Vesperásban a de psalterio antifonák éneklésével, s egy új antifona sola super psalmos-t ad mindkét órához. E megoldás teljesen egyedülálló, de magát a két antifonát sem találtuk meg másutt: a „Domine Deus virtutum” ill. „Dicite pusillanimes” kezdetűeket.

Nagy valószínűséggel kimondhatjuk, hogy e szerkezeti megoldás is, de maguk az antifonák is a 12. század végi esztergomi liturgikus reform alkalmával létrejött magyar alkotások. Mindenesetre a 13. századi esztergomi breviáriumban (Zágráb MR 67.) mindkettő benne van.

Ismét tágabb értelemben, de kizárólagosan magyar megoldás az, hogy ádvent III. vasárnapjától kezdve a Completoriumban új – külföldön csak a Sanctoraléban használt – antifona járul a Completorium canticumához: „A diebus Joannis Baptistae”. Jó példája annak, hogy az elosztás mennyire nem technikai kérdés, mennyi finom utalást, tartalmi összefüggést és természetesen pszichoritmikai elemet hozhat az officiumba egy jól sikerült választás.

Elhagyva most több, deskriptíve jellegzetes további elemet, legjobb lesz előadásunk végén az ádventet lezáró, egyben a magyar leleményt legszebben tanúsító antifonát idézni. Nem túl sok felé ismert, de Németországban is, Csehországban is használt darab a nem-bibliai eredetű, költött szövegű „Ave spes nostra”. Ezt többnyire március 25-én énekeltek a külföldi tradíciók, de van példa arra, hogy ádvent folyamán processzió-antifona szerepét tölti be a vesperás végén (pl. Prágában). A magyar hagyomány e tételnek rendkívüli helyet jelöl ki: Karácsony I. vesperásának elején, mielőtt a vesperás szabályos kezdőfóhásza elhangzana, gyermekszólistáknak kell az egyes Ávé-kat a templom különböző helyein gyertyával kezükben énekelni, majd mintegy összegyülekezve a kórusban, most már a felnőttekkel együtt befejezni, s csak ez után kezdheti a celebráns a „Deus in adiutorium”-ot. Kedves lehetett e szokás eleinknek, mert a 14. századi esztergomi vizitáción külön említésre érdemesnek tartják, hogy kinek dolga a karácsonyi „Ave spes”-tétel gyermek-énekesei számára gyertyáról gondoskodni. Esztergom úgy érezte, hogy ezt az antifonát még ki is kell egyenlíteni: a vesperás 5. zsolttára és antifonája után – párját ritkítő megoldásként – beiktat egy összefoglaló antifona-tételt (mely Dél-Magyarországon éppúgy, mint tőlünk északra befért a vesperás-antifonák ötös számába): *Gaude et laetare Jerusalem, quia rex tuus venit, de quo prophetae praedixerunt, quem angeli adoraverunt, cherubim et seraphim sanctus, sanctus, sanctus proclamant.*

László Dobszay: Charakteristische Punkte des Breviarium Strigoniense

Zur Bestimmung der Provenienz der liturgischen Kodizes kann man sich zwei – einander ergänzende, jedoch nicht miteinander zusammenfallende – Ausgangspunkte wählen. Bei dem einen versucht man die Entstehung und die weitere Geschichte des Kodexes an einen Ort Scriptorium, Notator, Possessor usw.) zu binden, beim anderen erschließt man, dem liturgischen Brauchtum welcher kirchlichen Institution der Kodex Ausdruck verleiht und dient. Im letzteren Fall baut die Ortsbestimmung auf folgenden Grundlagen auf: auf den Kenntnissen hauptsächlich vom Brauchtum der Diözese (1), auf der Berücksichtigung in erster Linie des Offiziums (2), auf der Untersuchung vieler – auch späterer – Quellen (3), auf der Beachtung vor allem der Temporale und nicht der Sanctorale (4), auf der Analyse des Repertoires, der Anordnung des Repertoires und der Strukturprinzipien (5), auf der Trennung der einzeln bezeichnenden und der in ihrem Zusammentreffen bezeichnenden Punkte (6), und zwar möglichst in Kenntnis des ganzen Materials. In der Abhandlung werden die charakteristischen Punkte des mittelalterlichen Breviers der Diözese von Esztergom unter Anwendung des Computerprogramms CAO-ECE des Instituts für Musikwissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufgezählt. (*Corpus Antiphonarium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae: s. ausführlicher die vom Institut herausgegebene, gleichnamige Informationsschrift.*)